

УДК 811. 161. 2'37

**ЛЕКСИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
ІСТОРИКО-СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ****Сімонок В. П.**

Стаття присвячена взаємодії української мови з англійською, французькою та німецькою мовами в процесі їх контактування. Ці мови обрані для дослідження через їх розповсюдженість і вплив на інші мови світу. У статті проаналізовано основні закономірності еволюції мови, встановлено шляхи, засоби і причини запозичування, визначено функції запозичених слів та розглянуто історичні процеси, що пов'язані з ними.

Ключові слова: запозичення, мовна картина світу, концептуальна картина світу, асиміляція, мова-джерело.

Статья посвящена взаимодействию украинского языка с английским, французским и немецким языками в процессе их контактирования. Эти языки выбраны для исследования из-за их распространения и влияния на другие языки мира. В статье проанализированы основные закономерности эволюции языка, установлено пути, средства и причины заимствования, определены функции заимствованных слов и рассмотрены исторические процессы, связанные с ними.

Ключевые слова: заимствование, языковая картина мира, концептуальная картина мира, ассимиляция, язык-источник.

The article is devoted to analyze the interaction of the Ukrainian language with the Romanic and Germanic languages in the course of their contact. These languages are chosen for the research because they are widely spread and because of their influence on other languages of the world. The article analyzes the main laws of language evolution, states the ways, methods and reasons of borrowing, finds out the functions of borrowed words and besides it looks upon the historical processes that are connected with them.

Key words: borrowing, linguistic picture of the world, conceptual picture of the world, assimilation, source-language.

Актуальність даної статті зумовлена, по-перше, тим, що запозичення були і залишаються одним із важливих, а в деяких лексико-семантичних групах (ЛСГ) одним із головних шляхів поповнення словникового складу української мови, а тому потребують докладного вивчення їх обсягу та різних семантичних процесів запозичування, адаптації і розвитку іншомовних слів, їх місця у лексичній системі української мови та мовній картині світу. По-друге, не зменшується увага сучасної лінгвістики до питання мовних контактів, до запозичень як засобу номінації.

У сучасній україністиці розглядаються питання про запозичення та асиміляцію лексичних одиниць, але більшість робіт має переважно класифікаційний характер, не торкається глибинних семантичних процесів.

У статті досліджується історія становлення системи запозичень з романських і германських мов, характеризуються закономірності запозичування слів в українську мову, що є однією з форм включення досвіду народів, з якими перебували й перебувають у контакті українці, у їх концептуальну й мовну картини світу. Підтвердження цієї концепції можна знайти у працях Б. Рассела [6, с. 2-14], Р. О. Якобсона [5, с. 232], Г. В. Колшанського [1, с. 175] та ін. У процесі розвитку мови виникає невідповідність між концептуальною й мовною картинами світу, що пояснюється впливом матеріальних і соціальних умов існування носіїв мови та національною своєрідністю бачення світу. Така невідповідність задовольняється, з одного боку, змінами в мові внаслідок внутрішніх процесів, а з другого – запозичуванням.

Одним із аспектів дослідження запозиченої лексики в українській мові є соціолінгвістичний, що полягає у висвітленні історії входження в мову певних груп запозиченої лексики внаслідок суспільно-економічних і політичних контактів України з різними народами на різних історичних етапах.

З погляду тривалості функціонування в українській мові запозичені слова розподіляються на давні, що ввійшли ще в дописемний період, ті, що входили на різних історичних етапах контактування народів у писемний період розвитку української мови, та сучасні. До давніх належать окремі германізми, успадковані від варягів (*вал, гай, кліть, меч, шолом*) [4, с. 87] та вікінгів (*крюк, лар, пуд*) [3, с. 78]. Наслідком торговельних контактів із німецькими князівствами у XIII–XIV ст. є певна кількість запозичень (*варт, крам, кошт, ярмарок*). Із поширенням Магдебурзького права в XIV ст. із німецької до складу української мови входить окрема адміністративно-правова лексика: *бургомістр, квіт, рада, тюрма*. Протягом XVI–XVII ст. із німецької запозичується будівельна лексика: *кахлі, крейда, брама, паркан* та військова термінологія: *абшит, брандмейстер, капрал*.

У XVI–XVII ст. в українську мову починають проникати запозичені слова з французької мови. Це зумовлюється, по-перше, впливом польського двора, що мав зв'язки з Францією, а по-друге – виправами козацького війська у європейських країнах, звідки воно й принесло запозичену військову лексику: *алебарда, атака, бомбарда, пістоль* та дипломатичну термінологію: *аудієнція, кондиція, сатисфакція* тощо. У XVIII ст. французький вплив серед козацької верхівки виявився у певних змінах у побуті, традиціях. Поряд із українськими національними назвами страв: *борщ, вареники, галушки* з'являються нові: *бульйон, десерт, шоколад* тощо. Козацька старшина вважає престижним мати у побуті такі меблі, як *канапа, комод, фотеля* й одягатися в *камзол, сюртук, фрак*.

Обмежена кількість слів англійського походження того часу належить головним чином до торговельної лексики й одиниць виміру, наприклад: *гінея, дюйм, миля, чек, ярд*, які в українській мові вживалися рідко.

Одним із шляхів входження лексичних запозичень в українську мову XVIII ст. була література. Запозичення проникали також через мову привілейованих соціальних груп, які перебували на службі у закордонних місцях при дворах і посольствах, та діячів культури, які навчалися за кордоном. Оскільки на той час мовою західноєвропейської освіти була переважно латина, значна кількість латинізмів увійшла до складу української мови з галузей: а) медицини: *ангіна, туберкульоз*; б) техніки: *арматура, контакт*; в) науки: *аргумент, формула*; г) юриспруденції: *апеляція, юстиція*; г) політики: *декларація, республіка*.

Протягом XIX ст. із розвитком науки і промисловості в певних галузях передують англійські країни, через що українська мова й збагатилася англіцизмами *гравітація, електроліз, інерція*. Французькі запозичення були представлені назвами міжнародних і політичних документів: *нота, пакт, ратифікація*; предметів побуту: *бра, гарнітур, канделябр*. Німецькі – технічними назвами: *зумер, керн, мульда, орт*.

У XX ст. перевага повністю належить англійським запозиченням у галузях ринкової економіки: *консалтинг, транш, тренд*; високих технологій: *когерер, фединг*; спорту: *скайбайкеринг, сноубординг*, мас-медіа: *піар, хіт, шоу-бізнес* та ін. Німецькі запозичення представлені металургійною термінологією: *веркблей, кобальт, роштейн*, військовими термінами: *абвер, аусвайс, гестапо* та назвами тканин: *варсолан, дедерон, перлон* і т. ін. Французькі запозичення пов'язані з високою модою (Haute couture): *дефіле, модель, прет-а-порте*.

Виділяють три етапи рецептивної асиміляції запозичень. Перший називають використанням або проникненням. На цьому етапі слово з'являється епізодично, зберігає іншомовне написання і ще належить до мовної картини світу мови-джерела. Іноді деякі слова відкидаються мовною системою як варваризми. На другому етапі запозичене слово використовується багатьма членами мовного колективу. Воно включається в лексико-семантичну систему, використовується дедалі частіше, хоча й відчувається його чужорідність. На третьому етапі

запозичене слово вже не сприймається як іноземне і повністю підпорядковується законам української мови.

На запозичування, як і на розвиток мови взагалі, впливають зовнішні та внутрішні чинники. Зовнішні відбивають зв'язки мови з різними сторонами людського існування й історії суспільства, через які відбувається зв'язок історії мови з історією народу. Ці чинники стають детермінантами, які безпосередньо визначають розвиток лексики. Будь-які зміни у світі матеріальних речей, суспільних установ, духовному житті людини потребують запозичування відповідних найменувань.

До внутрішніх причин запозичування відносять: 1) необхідність уточнення або деталізації відповідних значень існуючого слова, наприклад, запозичені назви: **аутригер, бриг, вельбот** розрізняють назви кораблів за конструкцією та функціями; 2) прагнення до економності мовної системи, наприклад, (укр.) кінні змагання для трьох- та чотирьохрічних верхових рисистих коней – (англ. derby) **дербі**.

Причиною запозичування може бути престиж тієї чи іншої мови: наприклад, вплив французької мови, коли Франція стала гегемоном у культурному житті та філософії у XVII – XVIII ст., у наші дні перевагу має англійська мова.

До причин запозичування можна також віднести номінативну необхідність. У кожного народу існує своя картина світу, що значною мірою виявляється у предметній сфері. Слова на позначення конкретних предметів запозичуються не поодинокими лексемами, а цілими лексико-семантичними групами, що виражають відповідний фрагмент мовної картини світу.

Мовні контакти, що є визначальним чинником у процесі запозичування, можуть бути безпосередніми або опосередкованими. Перший тип контактів відбувається при політичних, економічних і культурних відносинах між народами, які живуть поруч. Велику роль у поширенні запозичених слів в українській мові відіграють білінгви, які володіють українською та однією з інших мов. При цьому для засвоєння іншомовних слів достатньо двомовності не всього населення, а тільки його частини. Наявність двомовності не обов'язково є результатом територіального контакту двох сусідніх народів, що особливо виявляється в українській мові XX ст. Опосередковані контакти можуть відбуватися через посередництво третьої мови. Для української мови XV – середини XVII ст. мовою-посередником виступала польська. Із середини XVII ст. на заході України триває вплив польської мови, на сході – російської. У XIII-XIV ст. українська мова виступала посередником для запозичування слів з європейських мов у литовську, у XV-XVIII ст. – в російську.

Важливе місце у збагаченні лексичного складу української мови запозиченими словами посідає писемне мовлення: художня література, публіцистика, листування, обмін інформацією, преса. Цим джерелом сьогодні є також сучасні засоби електронного зв'язку, зокрема Інтернет.

Запозичені слова в українській мові виконують різні функції: 1) номінативну, що задовольняє потребу мови в засобах номінації; 2) аксіологічну, що збагачує мову оцінними й експресивними засобами; 3) стильову, що полягає в диференціації власне українських і запозичених слів залежно від типу мовлення; 4) семантичної диференціації або ідентифікації понять українського й запозиченого слів; 5) термінотворення; 6) інтернаціоналізації певних шарів лексики та глобалізації окремих складників МКС.

Крім зазначених основних, Л. М. Пелепейченко [2, с. 40-50] вирізняє перекладні специфічні функції: номінативно-екзотичну – називання реалій, не властивих питомо українській МКС. Це, зокрема, назви екзотичних істот (**анаконда, лама, нанду**), рослин (**банан, гікорі, батат**), споруд (**бунгало, вігвам**). Для таких слів англійська та іспанська мови є не джерелом, а посередником, а джерелом виступають маловідомі мови інших народів. Наприклад, **анаконда** (індіан.) – змія родини удавових, **батат** (ісп. batata, з мови тайно) – солодка картопля, **бунгало** (англ. bungalow, з інд. бангло) – легка позаміська будівля з верандами, **вігвам** (англ. з алгонкінської) – житло, **гікорі** (англ. hickory з індіан.) – горіх, **нанду** (ісп. fiandi з індіан. мов) – американський страус, **пума** (ісп. з мови кечуа) – ссавець родини котячих.

У номінативній функції виділяють номінативно-уточнювальну, притаманну запозиченням, які мають відповідники в українській мові, але доповнюються семантично з лінгвокраєзнавчим компонентом (країна, релігія): (**церква** – православний храм, **кірха** – лютеранський храм); **костел** – католицький храм, **мечеть** – мусульманський храм. Ця функція пов'язана з тим, що відповідні концепти відомі, але не властиві українському етносові, бо виражають явища й поняття інших народів. Номінативно-історична функція полягає в називанні концептів історичних явищ, властивих іншим народам: **васал** (фр. vassal – слуга) – (за середньовіччя – феодал, залежний від більш могутнього феодала-сеньйора), (перен. “підлегла держава або особа”); **сюзерен** (фр. suzerain – верховний) – (за часів феодалізму – великий феодал).

Досліджений матеріал дає можливість виявити, що запозичення з англійської, французької та німецької мов в українську не є поодинокими, а становлять семантичні блоки, співвідносні з певним простором у концептуальній і мовній картинах світу. Ці блоки вступають у системні зв'язки як з лексикою української мови, так і з запозиченою.

I. Суспільно-політична лексика. Кожна епоха має свою суспільно-політичну термінологію, вживану на позначення існуючого ладу, класового поділу, суспільно-правових взаємин і т. ін. Ця лексика перебудовується разом із зміною певної суспільно-історичної формації, тобто великою мірою піддається регулювальному впливу суспільства.

За семантикою іншомовні слова, що належать до суспільно-політичної лексики, можна поділити на такі групи:

1) політологічна: а) назви явищ суспільно-політичного: **брифінг, рейтинг, саміт**; і соціального життя: **драг-дилер, пресинг, прес-реліз, диктат, ніцшеанство**;

2) адміністративна: **губернатор, конгрес, крайстаг, мерія, штат**;

3) правова термінологія: **алібі, еміграція, кіднепінг, рекет, тероризм, штраф**.

До цієї ж групи належать слова, що відбивають історичні й суспільно-політичні реалії Англії, США, Німеччини та Франції: **віґи, гегельянство, дайхард, деїзм, луддитизм, рояліст**. З Французькою революцією XVIII ст. пов'язані назви **абсолютизм, деспот, жирондист, референдум**. З бурхливим розвитком капіталізму та поширенням філософських поглядів Гегеля, Канта, Маха і революційних ідей Маркса–Енгельса пов'язані лексеми: **люмпен-пролетаріат, капіталізм, марксизм, штрейкбрехер** тощо. У XIX ст. суспільно-політична лексика збагатилася також і англійськими запозиченнями, а саме: **джингоїзм, лейборист, хартія, чартизм**.

До суспільно-політичної лексики належать слова, які сьогодні входять до активного словника української мови у зв'язку з суспільно-політичними змінами в суспільстві. Серед них: **бандитизм, корупція, офф-рекорд, пабліситі, прес-реліз, фелоні**.

II. Соціально-економічна лексика. Основу цієї лексичної групи становлять слова, пов'язані з фінансово-економічною й торговельною діяльністю суспільства. У зв'язку з цим активізувалося функціонування ряду лексем, які раніше вживалися тільки для позначення явищ капіталістичного світу: **ажіотаж, вексель, дефіцит, інфляція**; відбулися зміни в семантичній структурі окремих слів. Наприклад слово **аутсайдер** у спортивній термінології позначає "спортсмен або команда, що займають останні місця у змаганнях". У межах фінансово-економічної термінології це слово позначає "підприємство, що не входить до монополістичних об'єднань і веде з ними конкурентну боротьбу", а також біржових спекулянтів-непрофесіоналів.

У системі фінансово-економічної і комерційної лексики виділяються слова, що належать до загальноживаних, напр.: **акредитив, баланс, долар, процент, ринок, спонсор** тощо. До аналізованої групи слів належать: 1) назви цінних паперів: **банкнота, валюта, вексель, облигація**; 2) платіжні документи: **чек, преїскурант**; 3) назви грошей: **долар, євро, фунт** (стерлінгів), **сантим, марка, шилінг**; 4) операції купівлі-продажу: **аванс, аукціон, експорт, імпорт**; 5) назви грошового стягнення або заохочення (винагороди): **грант, приз**,

штраф; 6) назви місць торгівлі: **база, біржа, маркет**; 7) назви осіб, що займаються фінансово-економічною діяльністю: **брокер, дилер, кулісьє, маклер**; 8) назви одиниць виміру: **галон, грам, дюйм, тонна, фунт**.

Німецька мова першою виробила досконалу економічну термінологію і у XIV–XV ст.ст. стала для української мови джерелом прямого запозичування слів: **гандель, мито, плomba, ринок, ярмарок**. До французьких запозичень належать: **аванс, квитанція, пенсія, фінанси, фірма**. Серед ранніх запозичень англійського походження зустрічаються назви грошових одиниць: **банкнота, пенні, фунт, чек**.

Наприкінці XX ст. в українській мові актуалізувалася велика кількість слів англomовного походження, пов'язаних з інвестиційною діяльністю та біржовими операціями: **бредбериз, інфляційний хедж, консалтинг, офшор, транш, тренд**.

III. Військова лексика. Група слів на позначення військової лексики класифікується за назвами: 1) збройних сил: **армія, бундесвер, вермахт, рейхсвер**; 2) військових з'єднань, родів військ, підрозділів: **абвер, бригада, дивізія, гарнізон, гвардія, рота**; 3) видів зброї і боєприпасів: **бомба, динаміт, гаубиця, карабін, шмайсер**; 4) пов'язаними з ієрархією військових звань і посад: **адмірал, боцман, генерал, капітан, майор, маршал, мічман, офіцер, солдат**; 6) військових споруд: **бастіон, гауптвахта, госпіталь, казарма, пірс, форт**; 7) військових дій: **атака, блокада, блицкриг**; 8) кораблів повітряного та морського флоту: **бот, гелікоптер, катер, лайнер, планер, субмарина, шхуна, глісер**.

Формування досліджуваної групи починається з XVI–XVII ст. через козаків, які перебували на службі в Німеччині та Франції під час ведення Тридцятилітньої війни. У цю добу до складу лексики української мови потрапила велика кількість німецьких та французьких запозичень: **армія, блокгауз, варта, гетьман, куля, спис, флінта, цейхгауз**. Найбільший приплив іншомовних слів відбувався у другій половині XVII ст. у зв'язку з військовими реформами Петра I та підготовкою власних військових спеціалістів за кордоном, зокрема в Німеччині. У XVIII ст. були запозичені німецькі назви чинів та звань: **генерал, фельдмаршал, фельдфебель** та англійські назви кораблів **барк, бот, бриг, вельбот** і частин корабля **бімс, блок-шип, бушприт**. У роки Другої світової війни увійшли в обіг німецькі запозичення: **абвер, блицкриг, бункер, вермахт, гестапо, фаустпатрон, шмайсер**, французькі запозичення **колабораціоніст, макі, нонкомбатант, франтирер** та англійська назва **джи-ай**. Скороченням **джи-ай** користувалися лише інтенданти американської армії для позначення таких назв, як "м'ясні консерви", що згодом перетворилося на "гарматне м'ясо", а також на позначення виробів з оцинкованого заліза. Пізніше назва **джи-ай** поширила свою семантику і стала позначати "будь-який урядовий випуск казенного зразка". На українській ґрунт це слово потрапило у значенні "солдат армії США" як і назва **янкi**.

IV. Виробничо-технічна лексика. Складність цієї групи лексики зумовлена самою сферою діяльності, її багатoproфільністю. У системі запозиченої лексики виділяються такі групи слів: 1) назви пристроїв, механізмів, інструментів: **бампер, дисплей, домкрат, лазер, міксер, муфта, пульт**; 2) номінації промислових машин та засобів пересування: **бульдозер, екскаватор, тролейбус, фунікулер**; 3) назви технологічних процесів: **бесемерівський** (процес), **фільтрація, шліфування**; 4) назви друкарського виробництва: **кегель, кліше, крокі, прес**; 5) назви, пов'язані з електрикою, телефоном, телеграфом, радіо: **бодо, клема, контакт, пейджер, резистор, реле, факс**; 6) найменування газів, кислот, смол, сполук, фарб, волокон: **лайкра, латекс, спанбонд, бензин, гудрон, поліефір**; 7) назви руд, мінералів, порід: **пемза, гравій, графіт, кварц, мульда, шлам**; 8) металургійна термінологія: **блoм, сорбіт, бронза, кобальт, кокс**; 9) термінологія текстильного виробництва: а) назви технологій: **апрет, дренаж, мерсеризація, шліхта**; б) назви знарядь виробництва: **батан, берд, бобіна, реміза, фільсра, фризон**; в) назви тканин: **батист, вельвет, гіпюр, джерсі, креп, штапель**; 10) назви парфюмерних виробів та косметики: **гель, крем, лак, одеколон, пудра, шампунь**.

Більша частина аналізованої лексики має вузькотермінологічне значення, відоме лише фахівцям: **абзетцер** – багаточерпаковий екскаватор; **бремсберг** – пристрій для спускання вантажів; **бугель** – металеве кільце. Але серед цієї лексики є слова, які знайшли широке використання у мові, напр.: **домкрат, дрель, кабель, фен, центрифуга, шнур, штепсель** і т. ін. У наші дні в мову входять і активно функціонують слова, запозичені з англійської мови: **дискета, дисплей, курсор, пейджер, принтер, сканер, телефакс, файл** та ін. Із появою міжнародної комп'ютерної мережі "Інтернет" став можливим обмін посланнями за допомогою електронної пошти.

V. Лексика будівництва та архітектури. Одна з найдавніших груп запозиченої лексики в українській мові пов'язана з будівництвом, спорудженням житла, інтер'єром. До XIV–XV ст. належать запозичені з німецької мови назви знарядь, інструментів тощо. Пізніше, з розвитком будівельної техніки і контактів з майстрами, що походили з інших країн, в українську мову входить іншомовна лексика з французької, протягом XX ст. – переважно з англійської.

Лексика будівництва та архітектури розподіляється на кілька груп: а) назви споруд і їх устаткування: **бунгало, котедж, мансарда, шато, стодола, флігель**; б) деталей архітектури: **вітраж, зокаль, карниз, фриз, фронтон**; в) назви будівельних матеріалів: **бетон, мрамур, толь, цемент, шифер**; г) інженерні споруди та ландшафтна архітектура: **авеню, бульвар, віадук, газон, еспланада, естакада, тераса**; г) предмети побуту: **багет, бра, жалюзі, плафон, торшер, лампа, шафа**; д) назви інструментів: **кайло, лобзик, рубанок**; е) назви людей за заняттям: **дизайнер, муляр, тесляр**.

У різний час залежно від вектора контактів, а також світових тенденцій у розвитку певної сфери життя змінюється і вектор запозичень; якщо протягом XVI – XIX ст. запозичення в побутовій сфері йшли переважно з французької, то у XX ст. помітно посилюється в цій царині вплив мови англійської.

Отже, запозичена лексика, взаємодіючи з власне українськими назвами, становить значний шар слів, що характеризується широким вжитком у носіїв мови і великою динамічністю. Відносна хронологічна послідовність зумовлена поступовим розширенням зв'язків України з тими чи іншими народами. Із посиленням міжнародних зв'язків, особливо з їх глобалізацією, хронологічна послідовність зникає і відбувається інтернаціоналізація певної частини лексичного складу мов.

Література

1. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. // Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1984. – 310 с.
2. Пелепейченко Л. Н. Переходные типы значений слов (на материале русского языка) // Л. Н. Пелепейченко. – Харьков: ХГПУ, 1994. – 120 с.
3. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. // А. Г. Преображенский – М.: Тип. Г. Лиснера, Д. Собко, 1910-1914. – Вып. 2. – С. 57-136
4. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. // А. А. Шахматов – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
5. Якобсон Р. Избранные работы. // Р. Якобсон. – М.: Прогресс, 1985. – 455 с.
6. Russel B. Logical positivism // B. Russel. – Revue Internationale de philosophie. –1950. – V.4. – №18. – P. 2–14